ДО ХАРАКТЕРИСТИКИ СИСТЕМИ ПРАВА УКРАЇНИ КОЗАЦЬКО-ГЕТЬМАНСЬКОЇ ДОБИ

ОСАДЧИЙ Юрій Григорович - доктор історичних наук, професор, Сумська філія Харківський національний університет внутрішніх справ, кафедра юридичних дисциплін (професор)

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-5133-5092

e-mail : uriiyam72m@gmail.com

УДК 342.1

DOI 10.32782/EP.2023.1.35

У статті, спираючись на аналіз наукових поглядів вчених, акцентовано увагу на важливості козацтва для історії України. Здійснено аналіз правової системи української держави за козацько-гетьманських часів. Акцентовано увагу на важливості Конституції Пилипа Орлика, як першого конституційного нормативного документу України. Відзначена важливість впливу козацько-гетьманської доби на розвиток сучасної правової системи України.

Ключові слова: козацтво, нормативно-правові акти, система права, Конституція, Гетьманщина.

Постановка проблеми

Козацтво виступило в історії України унікальним явищем, аналогів якому з точки зору військово-політичного впливу на державотворчі процеси не було ніде у світі. Козаки відігравали вирішальну роль у питаннях захисту українських територій від постійних набігів, а їх підтримка у воєнних кампаніях високо цінувалася провідними державами світу. Звичайно, що все це вимагало від старшини високого рівня організації козацького суспільства, у тому числі у питаннях нормативно-правового забезпечення. І наразі у період новітніх випробувань перед українським суспільством, зокрема перед історико-правовою наукою, постає проблема осмислення здобутків козацько-гетьманського періоду в сферах забезпечення дисципліни під час участі козаків у воєнних походах, специфічного нормативного забезпечення життєдіяльності козацького суспільства, тих звичаїв, традицій, що лежали в його основі, адже все це у своїй сукупності формує міцний фундамент національно-патріотичного виховання сучасної української молоді.

Стан дослідження проблеми

Козацько-гетьманська доба з огляду на принципову важливість у контексті становлення української державності неодноразово ставала предметом дослідження багатьох науковців. Зокрема в розрізі окремих ключових проблем це питання розглядали І. Й. Бойко, О. В. Буряк, А. М. Колодій, В. С. Кульчицький, А. Ю. Олійник, М. І. Настюк, П. Й. Тищик, І. Я. Терлюк, І. М. Флис та багато інших. Незважаючи на чималу кількість наукових здобутків, матеріалів у засобах масової інформації, художніх творів, присвячених даному питанню, вивчення системи права козацько-гетьманської доби не втрачає своєї актуальності, оскільки цілком справедливим є говорити про те, що саме у цей історичний період були закладені найважливіші основи розвитку правової системи нашої країни, які можуть бути втілені в окремих сферах життєдіяльності суспільства і в наш час.

Мета і завдання дослідження

Метою статті є надати характеристику системи права України за часів козацько-гетьманської доби крізь призму викликів сучасності. Задля досягнення вказаної мети необхідно вирішити наступні завдання:

здійснити аналіз наукових поглядів вчених, які присвячували свою увагу різним аспектам організації козацького суспільства; надати характеристику нормативно-правової сфери тогочасного періоду з одночасним аналізом тих аспектів, які можуть бути втілені у ході розбудови сучасного українського суспільства.

Наукова новизна дослідження

Наукова новизна отриманих у статті результатів полягає у тому, що у роботі викладене авторське бачення досліджуваної проблематики крізь призму можливості використання досвіду державотворення у період гетьманської доби в ході зміцнення сфери національної безпеки та оборони України та розбудови демократичної та соціально орієнтованої держави.

Виклад основного матеріалу

Скоморович І. Г., Реверчук С. К. та Малик Я. Й. зазначають, що «козацько-гетьманська доба охопила період, що почався з 1551-1554 рр. і закінчився знищенням Катериною ІІ Запорізької Січі на початку червня 1775 р. Того року царський генерал Петро Текелі (за походженням серб) підступно, коли більшість запорізьких козаків були на турецькому фронті, захопив і знищив колиску козацької, а значить і української, державності» [1].

У контексті аналізу позиції дослідників акцентуємо увагу на тому, що козацько-гетьманська доба є, з одного боку, втіленням воєнно-політичної могутності української державності, а, з іншого боку, свідченням все більш зростаючого тиску з боку Московії, а згодом і Російської імперії. Подібний історичний досвід потребує якнайширшого осмислення науковцями спільно з представниками громадськості, творчого середовища з метою подальшого втілення комплексних соціальних проєктів, спрямованих на розбудову національно-патріотичного виховання на рівні молодіжних організацій та рухів, які втілюватимуть в собі елементи козацького устрою, організації міжнародних ініціатив з використанням цифрових технологій задля максимального поширення подібних рухів у світовому просторі. Адже, як вказує А. М. Шульга, у процесі правової соціалізації, формування індивідуальної право-свідомості пересічна людина як суб'єкт соціального спілкування зазвичай зазнає істотного впливу не тільки позитивних, але й негативних явищ правової життєдіяльності суспільства [2, с. 10].

Т. О. Остапенко наголошує, що «юридичні установи Гетьманщини представлені у правозастосувальній складовій судовою системою, яка до 60-х рр. XVIII ст. функціонувала у межах адміністративно-територіального устрою на основі полкового поділу, згодом її декілька разів було реформовано, спочатку за статутовим, і врешті – за імперським взірцем. Правотворча складова не була так само чітко інституційно структурована, як попередня, втім її функція виконувалася українськими правниками як з ініціативи місцевого і центрального (російського) урядів, так і з приватної ініціативи» [3].

Водночас варто бути свідомими того, що в контексті сучасних наукових концепцій праворозуміння та сформованого рівня правової культури окремі норми права козацько-гетьманського періоду можуть здаватися дещо застарілими. Але їх значення як раз не в тому, щоб виступати векторами розвитку, а закладати історичний фундамент, формувати у тому числі світоглядну основу, яка в повній неможлива без звернення до історичного коріння.

А. М. Колодій стоїть на тому, що «право на українських землях у добу козаччини і гетьманату мало різні джерела і характеризувалося тодішньою економічною ситуацією. З одного боку це поява дрібного власника, а з другого – зростання великої земельної власності. Як джерела права були звичаї, нормативні договори, нормативно-правові акти. Серед правових актів діяли Земські статути, Литовські статути, Судебник Великого князя Казимира, Магдебурзьке право, нормативні договори, наприклад, Березневі статті Б. Хмельницького та інші нормативні документи. Серед нормативних актів видавалися універсали гетьманів, унії, постанови, укази московського царя, збірники законів, тощо» [4].

Розглядаючи позицію дослідника крізь призму сучасних викликів, ми наголосимо на

необхідності широкого наукового осмислення даної проблеми

Дія норм козацького права забезпечувалася функціонуванням національної судової системи. Її вищу ланку становили суд Гетьмана, суд Ради генеральної старшини, Генеральний військовий суд, Генеральна військова канцелярія. Середньою ланкою судової системи Української козацької держави були полкові суди. Більшість справ у першій інстанції вирішували сотенні, міські та сільські (отаманські, копні, вотчинні) суди. Спеціалізованими судами Гетьманщини були церковні, ярмаркові, цехові, митні, третейські суди та суд грецького братства в Ніжині [5, с. 4].

Як бачимо, судова система була досить розвиненою та розгалуженою, але варто бути свідомими того, що фактично виокремлення судової гілки влади не відбувалося з огляду на те, що судді призначалися шляхтою або у випадку з козацькими судами судова влада реалізовувалася представниками старшини, тому говорити про самостійність судовою системи у козацько-гетьманський період ще зарано.

О. В. Бурак вважає, що «судова система часів Гетьманщини будувалася, виходячи з суб'єктної компетенції, хоча в подальшому для неї стало властивим створення і судових установ за галузевою ознакою, про що свідчить діяльність митних судів, які мали компетенцію по розгляду справ у галузі митної справи, а також підкоморських судів, що вирішували спори, які виникали з земельних правовідносин» [6].

Аналізуючи дану позицію, зазначимо, що подібна спеціалізація судів є досить прогресивною для досліджуваного нами періоду, проте говорити про прогресивність варто лише після того, як судова система набуває ознак самостійності та у державі забезпечується принцип поділу влади.

Варто зауважити, що важливим здобутком козацько-гетьманської доби було створення першої української Конституції гетьманом Пилипом Орликом. А. Коваль зазначає, що «у Конституції послідовно проводиться вимога неухильно дотримуватися демократичних принципів створення органів місцевої влади, формувати їх лише через вибори. Переважна частина тексту Конституції 1710 року (більше десяти пунктів) присвячена впорядкуванню соціально-економічного життя. Однозначно, Конституція Пилипа Орлика писалася на майбутнє, у перспективі на ті часи, коли Україна мала бути звільнена «від московського ярма» [7].

Висновки

Отже, за часів козацтва в Україні існувала своя, особлива правова система, яка була обумовлена специфікою устрою козацького співтовариства. З огляду на це, варто відзначити, що основними джерелами права в ті часи були звичаї, військові устави та угоди, а також закони та рішення козацьких рад. Так, козацькі устави – це документи, які регулювали життя козаків і були розроблені та встановлені військовими командуваннями. Устави містили положення про організацію та функціонування козацьких військ, про права та обов'язки козаків (як військовослужбовців), про розподіл земель, про спадковість та податки. Деякі з них, наприклад, «Військовий регламент» (1620) та «Гайдамацький статут» (1769), у подальшому значно вплинули на розвиток правової системи в Україні. Втім, особливе місце серед всього переліку нормативних джерел займала Конституція Пилипа Орлика, положення якого значно вплинули на подальший конституційний розвиток не тільки України, а й всієї Європи. Окрім того, зауважимо, що у цілому, правова система часів козацтва в Україні була заснована на принципах справедливості та рівності. Вона мала свої особливості та була досить прогресивною у порівнянні з іншими правовими системами того часу. Важливо відзначити, що у козацькій державі існували окремі судові органи, які вирішували різноманітні спори та розглядали кримінальні справи. Судді обиралися з числа козаків та мали повноваження вирішувати справи згідно із козацькими нормативними документами. Не можна також не відмітити, що значну роль у системі права козацької доби відігравало церковне право, яке регулювало релігійні та сімейні відносини. Останнє використовувалось у судових рішеннях та регулювало звичаєве право.

Таким чином, специфіка правової системи України за часів козацько-гетьманської

доби призвела до того, що Запорізька Січ вважалась оплотом демократії в Європі, тим самим дратуючи Російську Імперію (і через 300 років історія, нажаль, знову повторюється). Ця правова система суттєво вплинула на подальші соціальні та політичні процеси в Україні, а також усвідомлення та сприйняття українцями себе як окремої, самостійної та незалежної нації. Подібний історичний досвід потребує якнайширшого осмислення науковцями спільно з представниками громадськості, творчого середовища з метою подальшого втілення комплексних соціальних проєктів, спрямованих на розбудову національно-патріотичного виховання на рівні молодіжних організацій та рухів, які втілюватимуть в собі елементи козацького устрою, організації міжнародних ініціатив з використанням цифрових технологій задля максимального поширення подібних рухів у світовому просторі.

Література

1. Скоморович І. Г., Реверчук С. К., Малик Я. Й. та ін. Історія грошей і банківництва: підручник. Київ : Атіка, 2004. 340 с.

2. Шульга А. М. Мотивація правомірної поведінки особи як результат і проблема її правового виховання». *Право і безпека*. 2018. № 3(66). С. 10-14.

3. Остапенко Т. О. Джерельна основа правової системи України-гетьманщини другої половини XVII – 80-х рр. XVIII ст. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. 2014. № 12. С. 4-7.

4. Колодій А. М., Олійник А. Ю. Правознавство : підручник. Київ : Всеукраїнська асоціація «Правова єдність», 2009. 792 с.

5. Биркович О. І. Судова система Української держави (Гетьманщини) 1648–1657 рр. : автореф. дис. … канд. юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2004. 19 с.

6. Буряк О. В. Організаційно-правові засади діяльності спеціалізованих судів в контексті європейських стандартів : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.10. Київ, 2010. 190 с.

7. Коваль А. Конституція Пилипа Орлика (05.04.1710 р.). Цінна пам'ятка в історії розвитку українського та європейського конституціоналізму. *Український часопис конституційного права*. 2017. Вип. 3. С. 52–59.

АНОТАЦІЯ

Акцентовано увагу на тому, що за часів козацтва в Україні існувала своя, особлива правова система, яка була обумовлена специфікою устрою козацького співтовариства. З огляду на це, відзначено, що основними джерелами права в ті часи були звичаї, військові устави та угоди, а також закони та рішення козацьких рад. Так, козацькі устави - це документи, які регулювали життя козаків і були розроблені та встановлені військовими командуваннями. Устави містили положення про організацію та функціонування козацьких військ, про права та обов'язки козаків (як військовослужбовців), про розподіл земель, про спадковість та податки. Деякі з них, наприклад, «Військовий регламент» (1620) та «Гайдамацький статут» (1769), у подальшому значно вплинули на розвиток правової системи в Україні. Втім, особливе місце серед всього переліку нормативних джерел займала Конституція Пилипа Орлика, положення якого значно вплинули на подальший конституційний розвиток не тільки України, а й всієї Європи. Окрім того, зауважено, що у цілому, правова система часів козацтва в Україні була заснована на принципах справедливості та рівності. Вона мала свої особливості та була досить прогресивною у порівнянні з іншими правовими системами того часу.

Відзначено, що у козацькій державі існували окремі судові органи, які вирішували різноманітні спори та розглядали кримінальні справи. Судді обиралися з числа козаків та мали повноваження вирішувати справи згідно із козацькими нормативними документами. Наголошено, що значну роль у системі права козацької доби відігравало церковне право, яке регулювало релігійні та сімейні відносини. Останнє використовувалось у судових рішеннях та регулювало звичаєве право.

Узагальнено, що специфіка правової системи України за часів козацько-гетьманської доби призвела до того, що Запорізька Січ вважалась оплотом демократії в Європі, тим самим дратуючи Російську Імперію (і через 300 років історія, нажаль, знову повторюється). Ця правова система суттєво вплинула на подальші соціальні та політичні процеси в Україні, а усвідомлення та сприйняття українцями себе як окремої, самостійної та незалежної нації.

Ключові слова: козацтво, нормативно-правові акти, система права, Конституція, Гетьманщина.